

Dimensions and Components of Optimal Governance in the Holy Quran

Farajollah Rahnavard¹ | Mohammad Sanaifar² | Mohammad Ali Lesani Pasharaki³ | Habiboleh Taherpour Kalantari⁴

Abstract

The concept of good governance is a model that was presented by developed countries and international organizations after the inefficiency of previous development mechanisms. But due to its different normative origins, its design has been criticized by various thinkers. Based on this, this article seeks to find out, relying on the three dimensions of the book of guidance, the existence of all the essentials of legislative guidance and the universal teachings of the Qur'an, the dimensions and components of optimal governance by using a combination of two methods of thematic research of the Holy Qur'an and thematic analysis of the verses. Extract the Quran. Therefore, by choosing the appropriate keyword (the root of the Holy Quran) and examining the selected verses (703 verses) in the form of its context (63 contexts), points were obtained that by studying and comparing the content with the selected interpretations while completing, the validity of the extracted points (393 in total) Note) was evaluated and then categorized and coded using thematic analysis method. Finally, the dimensions of the desired governance were categorized into 5 headings: Islamic Shariatism, Islamic Spiritualism, Rationalism, Islamic Justiceism, and Religious Democracy based on the 33 components obtained. The style extracted from the components and dimensions was titled with the phrase "fraternal rule in the shadow of truth".

Keywords: Desirable Governance, Good Governance, Holy Quran, Islamic Governance, Excellence Of Governance, Islamic Management.

DOR: 20.1001.1.22516980.1401.30.6.1.0

1. Corresponding Author: Associate Professor of Public Administration, Higher Education and Research Institute of Management and Planning, Tehran, Iran. Frahnavard@imps.ac.ir

2. Ph.D. student of Public Administration, Higher Institute of Education and Research of Management and Planning, Tehran, Iran.

3. Assistant Professor, Department of Quranic and Hadith Sciences, Karaj branch, Islamic Azad University, Iran.

4. Assistant Professor of Public Administration, Higher Institute of Management and Planning Education and Research, Tehran, Iran.

ابعاد و مؤلفه‌های حاکمیت مطلوب در قرآن کریم

فرح‌اله رهنورد^۱ | محمد ثنائی‌فر^۲ | محمدعلی لسانی فشارکی^۳ | حبیب‌اله طاهرپور کلانتری^۴

۳

سال سیام
پاییز ۱۴۰۱

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت:

۱۴۰۰/۵/۱۵

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۱/۷/۱۵

صص: ۴۱-۱۱

شاپا چاپی: ۶۹۸۰-۲۲۵۱
الکترونیکی: ۵۲۳۴-۲۶۴۵

چکیده

مفهوم حاکمیت خوب الگویی است که در پی ناکارآمدی سازوکارهای پیشین توسعه از سوی کشورهای توسعه‌یافته و مجامع بین‌المللی ارائه شد. اما به واسطه خاستگاه هنجاری متفاوت طرح آن از سوی اندیشمندان مختلف مورد انتقاد قرار گرفته است. بر این اساس این مقاله درصدد آن است تا با تکیه به سه بعد کتاب هدایت بودن، وجود همه لوازم هدایت تشریحی و جهان‌شمولی آموزه‌های قرآن، ابعاد و مؤلفه‌های حاکمیت مطلوب را با استفاده از ترکیبی از دو روش تحقیق موضوعی قرآن کریم و تحلیل مضمون از آیات قرآن استخراج نماید. بنابراین با انتخاب کلیدواژه مناسب (ریشه ح-ک-م) و بررسی آیات منتخب (۷۰۳ آیه) در قالب سیاق آن (۶۳ سیاق)، نکاتی به دست آمد که با مطالعه و مقایسه محتوایی با تفاسیر منتخب ضمن تکمیل، روایی نکات استخراجی (در مجموع ۳۹۳ نکته) مورد ارزیابی قرار گرفته و سپس با روش تحلیل مضمون دسته‌بندی و کدگذاری شد. در نهایت ابعاد حاکمیت مطلوب با تکیه به ۳۳ مؤلفه به دست آمده در ۵ عنوان شریعت‌گرایی اسلامی، معنویت‌گرایی اسلامی، عقل‌گرایی، عدالت‌گرایی اسلامی و مردم‌سالاری دینی دسته‌بندی گردید. سبک مستخرج از مؤلفه‌ها و ابعاد با عبارت «حاکمیت برادرانه در سایه ولی حق» عنوان‌گذاری شد.

کلیدواژه‌ها: حاکمیت مطلوب؛ حکمرانی خوب، قرآن کریم؛ حکومت اسلامی؛ تعالی حاکمیت؛ مدیریت اسلامی.

DOR: 20.1001.1.22516980.1401.30.6.1.0

۱. نویسنده مسئول: دانشیار، گروه مدیریت دولتی، موسسه عالی آموزش و پژوهش مدیریت و برنامه‌ریزی، تهران، ایران

Frahnavard@imps.ac.ir

۲. دانش‌آموخته دکتری مدیریت دولتی، موسسه عالی آموزش و پژوهش مدیریت و برنامه‌ریزی، تهران، ایران

۳. استادیار، گروه علوم قرآن و حدیث، واحد کرج، دانشگاه آزاد اسلامی، ایران

۴. استادیار، گروه مدیریت دولتی، موسسه عالی آموزش و پژوهش مدیریت و برنامه‌ریزی، تهران، ایران

مقدمه

مفهوم حاکمیت خوب^۱ الگویی است که در پی ناکارآمدی سازوکارهای پیشین توسعه از سوی کشورهای توسعه یافته و مجامع بین‌المللی ارائه شد. در الگوی مورد نظر، دولت باید ثبات و پایداری را در جامعه ایجاد، چهارچوب‌های قانونی مناسب و اثربخش برای فعالیت بخش عمومی و خصوصی را مستقر، ثبات و امنیت و عدالت را در بازار فراهم و با کاهش نقش تصدی‌گری و روی آوردن به نقش حمایتی در چنین شرایطی، اداره دولت را از روش مدیریت عمومی به روش حاکمیت عمومی تغییر دهد (بیگی‌نیا و همکاران ۱۳۹۱، ۶۶). حاکمیت خوب با سازوکارهایی همچون همکاری‌های سیاسی بین دولت-ملت، تنظیم چهارچوب‌های پاسخگویی دولت و نقش تمامی افراد در اداره امور و مانند آن‌ها قابل تصور است. این نظریه تاکنون مباحث فراوانی را پیرامون خود برانگیخته و به یکی از مهم‌ترین و جذاب‌ترین مفاهیم در حوزه علوم اجتماعی، به‌ویژه مدیریت دولتی، تبدیل شده است.

مدل حاکمیت خوب تاکنون به واسطه خاستگاه هنجاری متفاوت طرح آن از سوی اندیشمندان داخلی و خارجی مورد انتقاد قرار گرفته است تا جایی که برخی آن را طرحی در راستای یکسان‌سازی سیاسی، فرهنگی و اقتصادی کشورهای جهان دانسته‌اند به نحوی که شهروند ملی جای خود را به شهروند جهانی داده و ایدئولوژی‌های حمایت‌کننده از فرهنگ ملی تضعیف خواهد شد. (گرچی، ۱۳۹۵، ۱۲۹). مهم‌ترین محورهای مورد نقد در مدل حاکمیت خوب عبارت‌اند از:

خاستگاه و منشأ اصلی اندیشه حاکمیت خوب، اقتصاد و توسعه اقتصادی است؛ که برای پاسخ به مشکل ناکارآمدی نظریات بانک جهانی در برخی کشورها طرح گردید. از این‌رو فلسفه کاپیتالیسم و حل مشکل چرخه اقتصاد جهانی و دنیای سرمایه‌داری به‌عنوان خاستگاه اصلی آن کاملاً هویداست (نادری، ۱۳۹۰، ۸۵).

1. Good governance

با تأمل در این نظریه می‌توان دریافت که یکی از مبانی آن، پذیرش اومانیزم به‌عنوان مبنای هستی‌شناختی خواهد بود که در تعارض و تضاد با مبنای هستی‌شناختی ادیان توحیدی خصوصاً اسلام می‌باشد (نادری، ۱۳۹۰، ۸۶).

از مبانی دیگر نظریه حاکمیت خوب، لیبرالیسم است. این در حالی است که فلسفه لیبرالیسم با نگرش و تفکر اسلامی تغایر و تضادهای جدی و اساسی دارد (عیوضی و دیگران، ۱۳۹۶، ۸۰). در پیاده‌سازی یک الگوی توسعه و حاکمیت لازم است که به محیط اجتماعی یک جامعه و ارزش‌های آن جامعه نیز توجه گردد. از آنجا که این الگو با توجه به محیط و ارزش‌های کشورهای غربی طراحی شده است نمی‌تواند الگوی کارآمدی برای پیاده‌سازی در یک کشور اسلامی را داشته باشد (نادری، ۱۳۹۰، ۸۶).

با توجه به این انتقادات تلاش‌هایی از سوی پژوهشگران و صاحب‌نظران مختلف جهت بومی‌سازی این نظریه تاکنون انجام داده شده است.

از سوی دیگر مقوله حاکمیت در جمهوری اسلامی ایران نیز کم و بیش از روند تغییر و تحولات جهانی بی‌نصیب نمانده و با توجه به خاستگاه نظری حاکمیت در غرب ضرورت بومی‌سازی یا در وجه متعالی‌تر آن تولید نظریه بدیل در مقابل حاکمیت خوب ضروری گشته است.

لذا با توجه به این ضرورت و بر پایه اعتقاد به اسلام حقیقی - اسلامی که برای همه فعالیت‌های فردی و اجتماعی بشر رهنمودهای کلی و جزئی ارائه نموده - مطالعه حاکمیت اسلامی به‌عنوان نظام اداره حکومت و جامعه بر پایه متون اسلامی الزامی به نظر می‌رسد. مهم‌ترین منبع دینی اسلام نیز قرآن کریم است که با توجه به شأن هدایت‌گری این کتاب و وجود همه لوازم هدایت تشریحی در آن برای عرصه‌های فردی و اجتماعی، ارائه الگوی اداره و حاکمیت ضروری است. این پژوهش به دنبال شناسایی و استخراج مؤلفه‌های حاکمیت اسلامی بر اساس قرآن کریم است.

مبانی نظری و پیشینه پژوهش

ریشه‌یابی کلمه حاکمیت ما را به فعل یونانی از راهبری و هدایت کردن^۱ می‌رساند. واژه‌ای که افلاطون آن را برای چگونگی طراحی یک نظام حکومتی به کار برده است. این واژه یونانی، در قرون وسطی به کلمه لاتینی قابرنز^۲ تبدیل شده است که بر راندن، حکمروایی کردن یا راهبری دلالت دارد (مته کایر^۳، ۱۳۸۶، ۳).

اندیشمندان در مورد اصطلاح حاکمیت تعاریف مختلفی ارائه کرده‌اند که در جدول ذیل به برخی از آنها اشاره می‌شود:

جدول ۱. تعریف حاکمیت مطلوب از دیدگاه اندیشمندان

منبع	تعریف
ویس ^۴ (۲۰۰۰)	حاکمیت در سطح ملی، چگونگی اعمال اقتدار اداری، سیاسی و اقتصادی در مدیریت امور یک کشور در همه سطوح آن است. دستگاهی که مسئولیت اعمال حاکمیت را بر عهده دارد، حکومت نامیده می‌شود.
بانک جهانی (۱۹۹۲)	حاکمیت عبارت است از چگونگی اعمال قدرت در مدیریت منابع اجتماعی و اقتصادی کشور برای توسعه
هایدن ^۵ (۱۹۹۹)	حاکمیت، کارگزاری قواعد سیاسی رسمی و غیررسمی بازی است. حاکمیت بر معیارهایی دلالت دارد که به کار تنظیم قواعد برای اعمال قدرت می‌آیند و حل و فصل کشمکش‌ها حول این‌گونه قواعد صورت می‌گیرد.
فینی ^۶ (۱۹۹۳)	حاکمیت، وضع قواعد، کاربرد قواعد و به اجرا گذاشتن قواعد است.
مته کائر ^۷ (۲۰۰۴)	حاکمیت در مفهوم کلی عبارت است از الگوی وضع، کاربرد و اعمال قواعد است.
رودز ^۸ (۱۹۹۶)	حاکمیت بر شبکه‌های خودسازمان‌ده، میان‌سازمانی دلالت دارد که ویژگی آن‌ها همبستگی متقابل، تبادل منابع، قواعد بازی و استقلال چشمگیر از دولت است.
رودز (۱۹۹۷)	حاکمیت مدیریت شبکه‌هاست. حاکمیت در سطح ملی، الگوی حکومت کردن است.

1. kubernan
2. gubernare
3. Mette-Kjaer
4. Weiss
5. Hyden
6. Feeny
7. Mette-Kjaer
8. Rhodes

ویژگی مشترک تعاریف ارائه شده پیرامون حاکمیت خوب را می توان در موارد ذیل خلاصه نمود:

۱. وجود و تقویت ساختارهای دموکراتیک
 ۲. شفافیت، پاسخگویی، هوشمندی و توسعه مشارکت جویانه
 ۳. احترام به حقوق بشر و قانون گرایی. (بردبار و همکاران، ۱۳۹۴، ۱۲)
- با این وجود و بر اساس جدول فوق می توان گفت حاکمیت به چیزی وسیع تر از حکومت دلالت می کند و درباره راهبری و قواعد بازی است. لذا می توان تعریف مته کایر را به عنوان تعریف مختار برگزید که حاکمیت را به معنی وضع، کاربرد و اعمال قواعد تعریف نموده است (مته کایر، ۱۳۸۶، ۱۴-۸).

برای اولین بار حاکمیت خوب در سال ۱۹۷۹ توسط ویلیام سون در ادبیات اقتصادی بکار رفت. این اصطلاح، با انواع سیاست های تطبیقی ساختاری که سال های متمادی از سوی بانک جهانی دنبال می شد، هماهنگ بود. این سیاست ها عبارت بودند از: مداخله کمتر دولت در تصمیم گیری های اقتصادی، بخش های دولتی کوچک تر و کارآمدتر، اداره شفاف بخش دولتی، بازار آزاد و حذف هزینه های دولتی غیر ضروری و همگرایی بیشتر با اقتصاد جهانی (بانک جهانی، ۱۹۸۹، ۶۰).

شکل گیری حاکمیت خوب مبتنی بر غالب شدن پارادایم های نوین در عرصه سیاست و مدیریت بود. تغییر در اداره امور که هم به لحاظ هنجاری و هم از نظر عملی در دهه های ۷۰ و ۸۰ میلادی ایجاد شد، امکان پاگرفتن مفاهیمی چون مشارکت شهروندان و توانمندسازی را به وجود آورد. شرایط بحرانی اقتصاد در دهه ۷۰ که با تحولات گسترده اجتماعی همراه بود، سنگ بنا و پیش زمینه حاکمیت خوب است.

افزایش شدید فقر و نابرابری در اواخر دهه ۱۹۸۰ که از پیامدهای الگوی دولت حداقل بود، باعث شد تا بانک جهانی به این نکته دست یابد که مسئله حاکمیت - یعنی شیوه مدیریت و اداره کشور یا رابطه شهروندان با حکومت کنندگان - موضوع کلیدی توسعه است.

این مسئله به تدریج در بانک جهانی مورد مطالعه و بررسی قرار گرفت. به طوری که گزارش سالانه توسعه جهانی در سال ۱۹۹۷ به مسئله دولت اختصاص یافت. موضوع محوری این گزارش نقش دولت در بهبود وضعیت اقتصادی و راهکارهای توانمند ساختن دولت بود. کارشناسان بانک جهانی، با ارائه شواهد مختلف نشان دادند که موفقیت سیاست‌های اقتصادی بستگی به توانمندی و قابلیت‌های دولت دارد و بدون ظرفیت‌های لازم در دولت، آزادسازی‌های مالی به بحران پولی و بانکی می‌انجامد. در این دوره بود که ایده تغییر ساختار حکومت مطرح شد. در واقع حاکمیت خوب، الگویی است که در پی ناکارآمدی سازوکارهای توسعه کشورهای توسعه‌یافته در مجامع بین‌المللی ارائه شده است، به ویژه در کشورهای در حال توسعه به منظور بهبود و استقرار و نهادینه‌سازی سازوکارهای حاکمیت از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است.

جایگاه حاکمیت در مدیریت دولتی

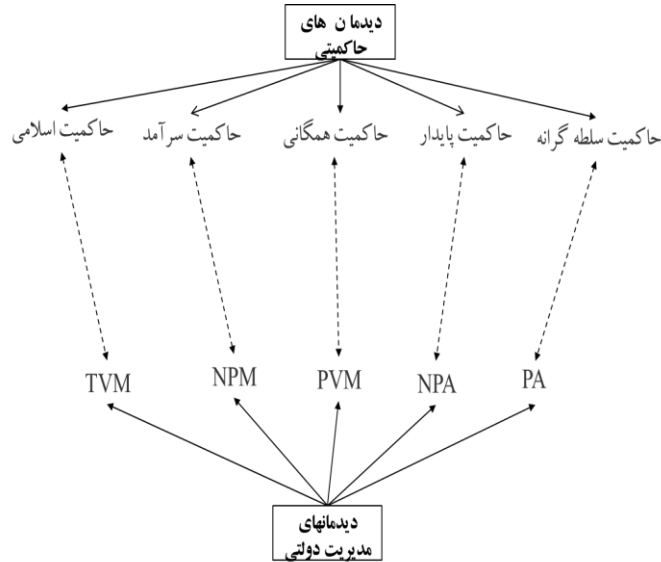
پیرامون جایگاه حاکمیت در مدیریت دولتی نظرات متعددی وجود دارد از جمله اینکه برخی از اندیشمندان حاکمیت مطلوب را به مثابه یکی از پارادایم‌های مدیریت دولتی دانسته که در گذر از پارادایم‌های همچون پارادایم اداره عمومی نوین و مدیریت دولتی نوین ایجاد گردیده است (سالارزهی و ابراهیم پور، ۱۳۹۱، ۵۲ - ۴۷). در مقابل این نظر اندیشمندان دیگری معتقدند مفاهیم مدیریت دولتی و حاکمیت دولتی باهم ناسازگار نیستند. با این وجود، تمام اقدامات مدیریت دولتی به منزله عناصر حاکمیت عمومی تلقی نمی‌شوند، و تمام جنبه‌های حاکمیت عمومی بخشی از مدیریت دولتی نیستند (لوفر و بوارد^۱، ۲۰۰۹، ۶۷) به سخن دیگر، هر چند قلمرو مدیریت دولتی و حاکمیت عمومی از هم جدا هستند، اما دارای مقطع مشترک بوده و بهم مرتبط هستند. یکی بر دیگری مقدم نیست، و یا از موضع برتری برخوردار نیستند. آن‌ها با همدیگر وجود دارند و از طریق سازوکارهای مناسب باید با همدیگر کار کنند تا بتوانند کیفیت زندگی مردم را در کشورداری ارتقاء دهند. البته تمام جنبه‌های مدیریت دولتی و حاکمیت عمومی باهم سازگاری ندارند.

1. Löffler & Bovaird

در واقع الگوی حاکمیتی خود را در مدیریت دولتی بازتعریف می‌کند. معنی این سخن آن است که مدیریت دولتی به‌عنوان زیرسیستم نظام حاکمیتی از آن تأثیر پذیرفته و متناسب با انتظارات آن رفتار می‌کند. از این نظر، باید گفت تعالی حاکمیتی به بهبود مدیریت دولتی کمک کرده و برعکس. ظهور پارادایم‌ها (دیده‌مان‌ها) و مدل‌های جدید حاکمیتی به همکاری بین بخش دولتی با بخش‌های خصوصی و جامعه مدنی کمک می‌کند. زیرا در مدل‌های جدید حاکمیتی مانند حاکمیت خوب، بخش‌های سه‌گانه فوق‌الذکر همانند شرکایی تلقی می‌شوند که در اداره یک کشور بر مبنای اعتماد باید همکاری کنند (استوکر^۱، ۱۹۹۸، ۸۶) تأکید بر شناخت حاکمیت دموکراتیک و کاربرد آن از طریق مشارکت شهروندان در تصمیم‌گیری‌های مرتبط با تأمین خدمات، الگوهای مدیریت مشارکتی را در بخش دولتی تقویت کرده است.

پیاده‌سازی الگوی حاکمیتی پذیرفته‌شده در یک کشور در گرو انتخاب رویکرد مدیریتی متناظر با آن است. بنابراین، ضروری است ضمن شناسایی دیدمان‌های مدیریتی دولتی و دیدمان‌های حاکمیتی متداول در جهان، بتوان همترازی لازم بین نوع حاکمیت و الگوی مدیریتی برقرار کرد. در مجموع باید گفت اداره امور عمومی در دوره‌ای از تاریخ بشر نمود پیدا کرد که حاکمیت سلطه‌گرانه برقرار بود. به موازات مطرح شدن دیدمان حاکمیت سرآمد، مدیریت دولتی نوین^۲ ظهور و تکامل پیدا کرده است. بالاخره، با مطرح شدن حاکمیت فراگیر یا حاکمیت همگانی، مدیریت ارزش همگانی^۳، مطرح شده است و این فرآیند تکاملی ادامه دارد. با مطرح شدن حاکمیت اسلامی در ایران نیز مدیریت ارزش‌های متعالی^۴ مطرح شده است.

1. Stoker
2. New public management
3. Public value management
4. Transcendent value management

نمودار ۱. هم‌ترازی عمودی دیدمان‌های مدیریت دولتی با دیدمان‌های حاکمیتی

با توجه به ظهور الگوهای حاکمیتی متعالی و تأثیر آنها بر مدیریت دولتی، ویژگی‌های زیر را در بخش دولتی شاهد خواهیم بود: (۱) ساختارهای سازمانی منعطف؛ (۲) تعدیل بوروکراسی؛ (۳) مطالبه‌گری شهروندان برای خدمات دولتی؛ (۴) تأکید بر قدرت فناوری اطلاعاتی در ارائه خدمات؛ (۵) حرفه‌گرایی در مدیریت دولتی.

سنجش حاکمیت مطلوب

امروزه مدل حاکمیت خوب برای سنجش وضعیت مطلوبیت حاکمیت در کشورهای مختلف دنیا به کار خوب می‌رود و کشورها بر اساس شاخص‌های تعیین شده در این دستگاه ارزیابی و رتبه‌بندی می‌شوند. برای این منظور سازمان‌های بین‌المللی، نهادهای ملی، گروه‌ها و پژوهشگران دانشگاهی و مراکز پژوهشی، هرکدام شاخص‌ها، مؤلفه‌ها و ویژگی‌های متفاوتی را برای ارزیابی حاکمیت مطلوب شناسایی کرده‌اند که به چند مورد آن در جدول زیر اشاره می‌شود.

جدول ۲. مدل‌های سنجش حاکمیت مطلوب

ابعاد حاکمیت مطلوب	سازمان بین‌المللی
ظرفیت‌سازی، پاسخ‌گویی، مشارکت، شفافیت، قابلیت پیش‌بینی.	بانک توسعه آسیایی
پاسخ‌گویی، مشارکت، شفافیت، مبارزه با فساد، اصلاحات قانونی.	بانک توسعه آفریقایی
مشارکت، تساوی در برابر قانون، شفافیت، پاسخ‌گویی، رضایت عمومی، برابری و اثربخشی، مسئولیت‌پذیری، دیدگاه راهبردی.	کمیسیون اقتصادی و اجتماعی سازمان ملل در آسیا و اقیانوسیه (۲۰۰۲)
پاسخ‌گویی و شنیداری، ثبات سیاسی و دوری از خشونت، اثربخشی دولت، کیفیت نظم‌دهنده، تساوی افراد در برابر قانون، کنترل فساد.	کافمن ^۱ و همکاران (۲۰۰۶)
شفافیت، مشارکت، کارایی، عدالت، مالکیت، محاسبه‌پذیری.	صندوق بین‌المللی پول
خط مشی اقتصاد کلان، تخصیص کارآمد منابع، خط‌مشی توزیعی، کیفیت اداره عمومی.	اتحادیه اروپا
مشارکت، حاکمیت قانون، شفافیت، مسئولیت‌پذیری، اجماع‌محوری، عدالت، اثربخشی و کارایی، پاسخ‌گویی.	برنامه توسعه سازمان ملل متحد (UNDP)

در جمع‌بندی موارد فوق می‌توان گفت حاکمیت خوب که در پی ناکارآمدی الگوهای توسعه در کشورهای در حال توسعه توسط بانک جهانی مطرح شده بود باعث تغییر در نوع نگاه به ابعاد حکومت‌داری و ایجاد پارادایم‌های جدید در حوزه مدیریت دولتی گردید. با وجود تلاش سازمان‌های منطقه‌ای و جهانی برای ایجاد جامعیت و تنوع در نوع مواجهه با مسئله حکومت‌داری چه از حیث تعاریف و چه از حیث ابعاد و مؤلفه‌ها، این الگو در معرض انتقادات متعددی از جمله تکیه به مبانی اومانیسیم و لیبرالیسم، عدم توجه به محیط ارزشی و هنجاری هر کشور و توجه بیش از اندازه به اقتصاد قرار گرفت. بر این اساس ضرورت ارائه الگوی جایگزین متناسب با مبانی

1. Kaufmann

هستی‌شناختی و معرفت‌شناختی دینی ایجاب گردید که این تحقیق در صدد آن است تا با تکیه به قرآن کریم که جامع جمیع جهات دینی است الگوی جایگزینی را ارائه نماید.

روش پژوهش

برای تدبیر در قرآن، روش‌ها و راهبردهای مختلفی معرفی شده است که عبارت‌اند از: تدبیر آیه‌محور، سیاق‌محور، سوره‌محور، داستان‌محور و مسئله‌محور؛ این راهبردها با توجه به هدف‌های متفاوتی طراحی می‌شوند و هر یک تمرکزی متفاوت دارند. به‌عنوان مثال در راهبرد آیه‌محور، کلیدواژه مبناست و آیات دربردارنده کلیدواژه جستجو شده و به‌عنوان محدوده تدبیر در نظر گرفته می‌شود. راهبرد سیاق‌محور، با تأکید بر نگاه کلیدواژه‌ای، آیات دربردارنده کلیدواژه‌ها را به همراه آیات موجود در سیاق آن‌ها در نظر می‌گیرد. راهبرد سوره‌محور، تمام توجه پژوهشگر را بر یک سوره و دریافت معانی و مفاهیم از آن متمرکز می‌کند. راهبرد داستان‌محور به پیگیری داستانی خاص و تمرکز بر دریافت از آیات مرتبط با آن‌ها متمرکز می‌شود؛ در نهایت، راهبرد مسئله‌محور، با محور قرار دادن یک پرسش یا مسئله، سعی در بررسی همه آیات قرآن و تدبیر در همه آیات آن می‌شود (لطیفی، ۱۳۹۰، ۳۸-۴۵).

پژوهش حاضر، با استفاده از روش تحقیق موضوعی در قرآن کریم ساختاربندهی و اجرا شده است. (لسانی، ۱۳۹۱، ۱۷). این روش که در زمره روش‌های تدبیر سیاق‌محور قرار می‌گیرد دارای مراحل اصلی زیر است:

- مرحله مقدماتی
- مرحله مفهوم‌یابی
- مرحله گسترش یا فشرده کردن تحقیق موضوعی
- مرحله تدوین و تألیف

در این بخش به‌طور خلاصه، برخی از مهم‌ترین فعالیت‌هایی که ذیل هر یک از مراحل فوق بایستی انجام شود معرفی می‌شود:

۱- مرحله مقدماتی

در این مرحله، فعالیت‌هایی با هدف فراهم کردن مقدمات برای ورود به مرحله اصلی مفهوم‌یابی تدبری انجام می‌شوند. برخی از فعالیت‌های اجرایی این مرحله عبارت‌اند از: انتخاب عنوان تحقیق موضوعی و کلیدواژه‌های آن، آماده‌سازی اوراق اولیه تحقیق موضوعی، نگارش صفحه عنوان و ثبت گزارش آغاز تحقیق، تدارک فهرست آیات اصلی، تدارک فهرست سیاق‌ها

۲- مرحله مفهوم‌یابی

در این مرحله که اصلی‌ترین بخش از یک تحقیق موضوعی در قرآن است با ورود به متن قرآن کریم و با استفاده از آیات تدارک دیده‌شده در مرحله قبل و با در نظر گرفتن آیات سیاق آن‌ها، تدبیر سؤال‌محور با مبنا قرار دادن حوزه مفهومی مدنظر اجرا شده و مفاهیم مرتبط و غیر مرتبط با آن را جمع‌آوری می‌کند. مفهوم‌ها اعم از نکات جدید، سؤالات، نظم‌ها و هماهنگی میان آیات و... است. این مرحله با نگارش مفاهیم و بازنگری چندباره آن‌ها انجام و اجرا می‌شود. برخی از فعالیت‌های اصلی در این مرحله عبارت‌اند از: نگارش متن کامل آیه اصلی با ذکر شماره ردیف و نشانی آن، تلاوت مکرر آیه، بررسی مفاهیم آیه، یادداشت سؤالات، بررسی مفاهیم آیه در سیاق، یادداشت نظم‌ها و هماهنگی‌ها، نکات تکمیلی، بازنگری سراسری مفاهیم

۳- مرحله گسترش یا فشرده کردن تحقیق موضوعی

اگر با ترتیب معرفی شده در دو مرحله قبل پیش برویم، این تحقیق نسبتاً کامل است. به این معنا که معمولاً نه تنها خطوط کلی موضوع روشن شده است، بلکه مطالب جزئی موضوع نیز در حد لزوم و کفایت برای هدایت ذهن انسان بیان شده‌اند؛ با این وجود با توجه به نکاتی چون محدودیت زمانی و تکمیل سؤالات اولیه با استفاده از نکات به‌دست آمده از مرحله قبل ممکن است تحقیق، فشرده‌تر یا گسترده‌تر شود.

۴- مرحله تدوین و تألیف

در این مرحله که مرحله خروجی گرفتن از یک تحقیق قرآنی برای استفاده‌های مختلف و ارائه به نهادهای علمی مختلف است فعالیت‌هایی برای ساختاربندی و پالایش مفاهیم دریافت شده در

مراحل قبل انجام شده و در نهایت و با مشخص کردن قالب مدنظر، ساختاربندی خواهد شد. خروجی این مرحله قالب‌هایی مانند کتاب، مقاله، پایان‌نامه، سخنرانی، یادداشت و ... است. برخی از فعالیت‌های اصلی این مرحله عبارت‌اند از: تدارک طرح بخش‌ها و فصل‌های تحقیق، کدگذاری مفاهیم و نگارش.

۵- روش گردآوری داده

این پژوهش با سؤال مؤلفه‌های حاکمیت مطلوب از دیدگاه قرآن کریم آغاز شد. بدین منظور ابتدا باید این سؤال پاسخ داده شود که «قرآن کریم چه نظرات و مفاهیمی در خصوص حاکمیت دارد؟». بر این اساس ابتدا می‌بایست تعاریف موجود در مورد حاکمیت مورد بررسی قرار گیرد. لذا نظرات مختلف از نگاه اندیشمندان مختلف غربی مورد بررسی قرار گرفت. با توجه به جمع جهات مطرح شده حدس اولیه محقق برای انتخاب کلیدواژه مرتبط قرآنی به ریشه «حکم» منتهی شد. در مرحله بعد محدوده آیات مرتبط با این کلیدواژه معین شد. این کلیدواژه در ۹۲ آیه اصلی قرار دارد اما با توجه به خارج بودن برخی از واژه‌ها در نسبت با سؤال تحقیق این تعداد آیه به ۷۳ آیه اصلی محدود گردید که با احتساب آیات واقع در سیاق‌ها به ۷۰۳ آیه افزایش می‌یابند. (مطابق جدول ذیل)

جدول ۳. آیات مرتبط با حاکمیت مطلوب در قرآن کریم

ردیف	سوره: آیه	کلمه به کار رفته	شماره آیه ابتدا و انتهای سیاق	تعداد آیات
۱	تین: ۸	الْحَاكِمِينَ - بِالْحُكْمِ	۸-۱	۸
۲	انسان: ۲۴	لِحُكْمِ	۳۱-۲۳	۹
۳	قلم: ۴۸	لِحُكْمِ	۵۲-۳۴	۱۹
۴	قلم: ۳۹	تَحْكُمُونَ	-	-
۵	قلم: ۳۶	تَحْكُمُونَ	-	-
۶	ممتحنه: ۱۰	حُكْمٌ - يَحْكُمُ	۱۳-۷	۷
۷	طور: ۴۸	لِحُكْمِ	۴۹-۲۹	۲۱
۸	جاثیه: ۲۱	يَحْكُمُونَ	۲۱-۱۲	۱۰
۹	جاثیه: ۱۶	الْحُكْمِ	-	-

مدیریت اسلامی

ردیف	سوره: آیه	کلمه به کار رفته	شماره آیه ابتدا و انتهای سیاق	تعداد آیات
۱۰	شوری: ۱۰	فَحُكْمُهُ	۱۰-۱۹	۱۰
۱۱	غافر: ۴۸	حَكَمَ	۵۰-۳۸	۱۳
۱۲	غافر: ۱۲	فَالْحُكْمِ	۲۰-۱۰	۱۱
۱۳	زمر: ۳	يَحْكُمُ	۹-۱	۹
۱۴	ص: ۲۶	فَاَحْكُمْ	۲۶-۱۵	۱۲
۱۵	ص: ۲۲	فَاَحْكُمْ	-	-
۱۶	صافات: ۱۵۴	تَحْكُمُونَ	۱۸۲-۱۳۹	۴۴
۱۷	عنکبوت: ۴	يَحْكُمُونَ	۱۳-۱	۱۳
۱۸	قصص: ۸۸	الْحُكْمُ	۸۸-۸۳	۶
۱۹	قصص: ۷۰	الْحُكْمُ	۷۵-۶۱	۱۵
۲۰	قصص: ۱۴	حُكْمًا	۲۱-۱۴	۸
۲۱	نمل: ۷۸	بِحُكْمِهِ	۸۲-۶۷	۱۶
۲۲	شعراء: ۸۳	حُكْمًا	۱۰۴-۶۹	۳۶
۲۳	شعراء: ۲۱	حُكْمًا	۲۳-۱۰	۱۴
۲۴	نور: ۵۱	لِيَحْكُمَ	۵۷-۵۱	۷
۲۵	نور: ۴۸	لِيَحْكُمَ	۵۰-۴۱	۱۰
۲۶	حج: ۶۹	يَحْكُمُ	۷۲-۶۵	۸
۲۷	حج: ۵۶	يَحْكُمُ	۶۴-۴۹	۱۶
۲۸	انبیاء: ۱۱۲	اِحْكُمْ	۱۱۲-۹۴	۱۹
۲۹	انبیاء: ۷۹	حُكْمًا	۹۳-۷۶	۱۸
۳۰	انبیاء: ۷۸	لِيَحْكُمَهُمْ - يَحْكُمَانِ	-	-
۳۱	انبیاء: ۷۴	حُكْمًا	۷۵-۵۱	۲۵
۳۲	مریم: ۱۲	الْحُكْمِ	۱۵-۱	۱۵
۳۳	کهف: ۲۶	حُكْمِهِ	۳۱-۲۳	۹
۳۴	نحل: ۱۲۴	لِيَحْكُمَ	-	-
۳۵	نحل: ۵۹	يَحْكُمُونَ	۶۰-۵۱	۱۰
۳۶	رعد: ۴۱	لِيَحْكُمَهُ - يَحْكُمُ	۴۳-۳۸	۶

■ ابعاد و مؤلفه‌های حاکمیت مطلوب در قرآن کریم

ردیف	سوره: آیه	کلمه به کار رفته	شماره آیه ابتدا و انتهای سیاق	تعداد آیات
۳۷	رعد: ۳۷	حُكْمًا	۳۷-۳۲	۶
۳۸	یوسف: ۸۰	الْحَاكِمِينَ - يَحْكُمَ	۹۳-۸۰	۱۴
۳۹	یوسف: ۶۷	الْحُكْمُ	۶۸-۵۸	۲۱
۴۰	یوسف: ۴۰	الْحُكْمُ	۴۲-۳۶	۷
۴۱	یوسف: ۲۲	حُكْمًا	۲۹-۲۱	۹
۴۲	هود: ۴۵	أَحْكُمُ - الْحَاكِمِينَ	۴۹-۳۶	۱۴
۴۳	هود: ۱	أَحْكَمْتَ	۸-۱	۸
۴۴	یونس: ۱۰۹	الْحَاكِمِينَ - يَحْكُمَ	۱۰۹-۱۰۴	۶
۴۵	یونس: ۳۵	تَحْكُمُونَ	۴۰-۳۱	۱۰
۴۶	اعراف: ۸۷	الْحَاكِمِينَ - يَحْكُمَ	۹۳-۸۵	۹
۴۷	انعام: ۱۳۶	يَحْكُمُونَ	۱۴۰-۱۳۰	۱۱
۴۸	انعام: ۱۱۴	حَكْمًا	۱۲۱-۱۱۱	۱۱
۴۹	انعام: ۸۹	الْحُكْمَ	۹۰-۸۳	۸
۵۰	انعام: ۶۲	الْحُكْمُ	۷۰-۶۱	۱۰
۵۱	انعام: ۵۷	الْحُكْمُ	۶۰-۵۶	۵
۵۲	مائده: ۹۵	يَحْكُمُ	۱۰۰-۹۴	۷
۵۳	مائده: ۵۰	فَحُكْمًا - حُكْمًا	۵۰-۴۴	۷
۵۴	مائده: ۴۹	إِحْكُمُ	-	-
۵۵	مائده: ۴۸	فَاِحْكُمُ	-	-
۵۶	مائده: ۴۷	لِيَحْكُمَ - يَحْكُمَ	-	-
۵۷	مائده: ۴۵	يَحْكُمُ	-	-
۵۸	مائده: ۴۴	يَحْكُمُ - يَحْكُمَ	-	-
۵۹	مائده: ۴۳	يَحْكُمُونَكَ - حُكْمُ	۴۲-۳۴	۹
۶۰	مائده: ۴۲	حَكْمَتَ - فَاِحْكُمُ	۴۲-۳۴	۹
۶۱	مائده: ۱	يَحْكُمُ	۵-۱	۵
۶۲	نساء: ۱۴۱	يَحْكُمُ	۱۴۱-۱۳۵	۷
۶۳	نساء: ۱۰۵	لِيَحْكُمَ	۱۱۲-۱۰۵	۸

ردیف	سوره: آیه	کلمه به کار رفته	شماره آیه ابتدا و انتهای سیاق	تعداد آیات
۶۴	نساء: ۶۵	يُحْكُمُونَ	۶۰-۷۰	۱۱
۶۵	نساء: ۶۰	يَتَحَاكَمُوا	-	-
۶۶	نساء: ۵۸	تَحْكُمُوا- حَكْمُكُمْ	۵۱-۵۹	۹
۶۷	نساء: ۳۵	حَكَمًا	۳۴-۴۲	۹
۶۸	آل عمران: ۷۹	الْحُكْمِ	۷۲-۸۰	۹
۶۹	آل عمران: ۵۵	فَأَحْكُمْ	۵۵-۶۳	۹
۷۰	آل عمران: ۲۳	لِيَحْكُمَ	۲۱-۳۰	۱۰
۷۱	بقره: ۲۱۳	لِيَحْكُمَ	۲۱۱-۲۱۶	۶
۷۲	بقره: ۱۸۸	الْحُكَّامِ	۱۸۳-۱۸۸	۶
۷۳	بقره: ۱۱۳	يَحْكُمُ	۱۱۳-۱۲۱	۹

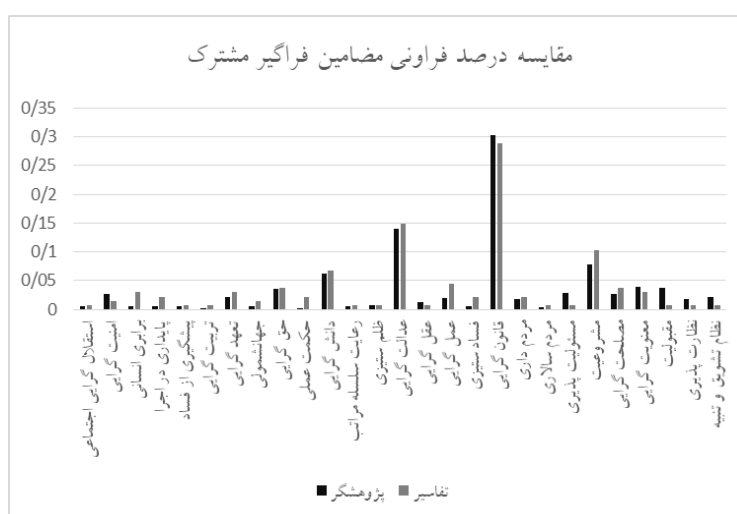
سپس مرحله مفهوم‌یابی و تدبیر با فهرست ۷۰۳ آیه‌ای آغاز شد. در این مرحله، با توجه تأکید روش تحقیق بر نگارش مکتوب و دستی مفاهیم، ذیل هر آیه مفاهیم مرتبط یا غیر مرتبط با موضوع اصلی نگارش شد. سپس در گام بعدی با هدف بالا بردن اعتبار یافته‌ها، مفاهیم موجود با بررسی تطبیقی با تفاسیر مختلف اعتبارسنجی و تکمیل گردید. به همین منظور، از تفاسیر المیزان، تفسیر نمونه و تفسیر نور بهره‌برداری شد. بعد از این گام، مفاهیم به ۳۹۲ نکته رسید.

در روش تحقیق موضوعی قرآن کریم یکی از راه‌های اعتبارسنجی یا تعیین اتقان یافته‌ها توجه به تفاسیر قرآن است. بر این اساس پس از استخراج نکات از آیات قرآن توسط پژوهشگر (۲۹۲ نکته) با مراجعه به تعدادی از تفاسیر نکاتی (۱۰۰ نکته معادل ۲۵٪ از کل نکات) استخراج گردید که غالباً در تکمیل و یا تأیید یافته‌های پژوهشگر بوده است. از جمله مسائل حائز اهمیت در اتقان یافته‌ها تکرار برخی نکات در آیات مختلف است که حکایت از تأیید اسلوب کلی استخراج دارد. فرآیند استخراج نکات و کدگذاری در قالب جدول ذیل بوده که به‌عنوان نمونه آورده شده است:

جدول ۴. نمونه فرآیند استخراج نکات و کدگذاری

مضمون مضمون سازمان‌دهنده	مضمون سازمان‌دهنده	مضمون پایه	متن فیش
			۳۷- سوره رعد (۱۳) آیه ۳۷ (مدنی)
			«وَ كَذَلِكَ أَنْزَلْنَا حُكْمًا عَرَبِيًّا وَ لَنْ نُنَبِّتَ أَهْوَاءَهُمْ بَعْدَ مَا جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ مَا لَكَ مِنَ اللَّهِ مِنْ وَلِيٍّ وَ لَا وَأَقِ»
قانون‌گرایی الهی	ویژگی قانون الهی	قرآن قانون عمل است.	۱. قرآن به مثابه یک فرمان و یک قانون برای عمل است که در نقطه مقابل تمایلات مشرکین و دیگر اهل کتاب قرار دارد.
مصلحت گرایی	لحاظ شرایط حکم شونده در وضع و اجرای حکم	حکم باید به زبان و درحد فهم حکم شوندگان باشد.	۲. حکم باید به زبان و فهم حکم‌شوندگان باشد. و چنانچه نباشد انتظار اجرایی شدن منطقی نخواهد بود و طبعاً مجازات در ازای این عمل نکردن نیز صحیح نخواهد بود.
دانش‌گرایی	ویژگی و شرایط حکم	حکم نباید دارای ابهام در فهم باشد	۳. حکم نباید دارای ابهام و چالش فهم باشد و الا نافذ بودنش زیرسوال می‌رود.
مشارکت مردمی	اجرای آگاهانه و غیراجباری حکم	حکم باید از روی آگاهی و اختیار توسط مردم اجرا شود	۴. حکم باید از روی فهم و درک و اختیار توسط مردم اجرا شود نه به صورت جبری و از روی عدم آگاهی.
قانون‌گرایی	ویژگی و شرایط حکم	مجازات و پاداش زمانی قابل اعمال است که حکم با همه شرایطش ابلاغ شود	۵. زمانی مجازات و پاداش قابل اعمال خواهد بود که حکم با همه شرایطش ابلاغ شده باشد.

برای بررسی دقیقتر در میزان اتقان مؤلفه‌های استخراج شده ابتدا مؤلفه‌های مشترک در میان نکات استخراجی پژوهشگر و تفاسیر قرآن جدا گردیده و با توجه به نسبت فراوانی‌ها درصدگیری شد. نمودار ذیل حاصل بررسی مقایسه‌ای بر اساس این فرآیند می‌باشد:

نمودار ۲. مقایسه مضامین فراگیر مشترک حاصل از پژوهش با تفاسیر

یافته‌های پژوهش

پس از استخراج ۳۹۲ نکته از آیات منتخب، برای دسته‌بندی نکات از روش تحلیل مضمون بهره‌گیری شد. در این مرحله با لحاظ ۳۹۲ مضمون پایه، ۷۷ مضمون سازمان‌دهنده و ۳۳ مضمون فراگیر حاصل گردید.

۱- مضامین فراگیر

مضامین فراگیر حاصل شده در این فرآیند به همراه فراوانی تکرار آن در جدول ذیل آمده است. نکته حائز اهمیت در تبیین فراوانی آن است که این تعداد ناظر به نکات برداشتی پژوهشگر و نکات مندرج در تفاسیر است. در ستون آیات مرتبط نیز تعدادی از آیات مربوط به هر مضمون آورده شده است.

جدول ۵. مضامین فراگیر حاکمیت مطلوب در قرآن کریم

مضمون فراگیر	فراوانی	آیات مرتبط	مضمون فراگیر	فراوانی	آیات مرتبط
قانون‌گرایی الهی	۱۴۸	تین، ۸ انسان، ۲۴	مردم‌سالاری دینی	۳	انعام، ۱۱۶ مائده، ۴۴
عدالت‌گرایی	۵۵	قلم، ۳۵ جائیه، ۲۱	مسئولیت‌پذیری	۳	شوری، ۱۵ زمر، ۷
مشروعیت الهی	۳۱	شوری، ۱۰ غافر، ۲۰	مشارکت مردمی	۳	انبیاء، ۷۸ مائده، ۹۵
دانش‌گرایی	۲۴	حج، ۷۰ هود، ۴۷	وحدت‌گرایی ولایی	۳	شعرا، ۲۱ بقره، ۲۱۳
حق‌گرایی	۲۱	مائده، ۱ نساء، ۱۰۵	استقلال‌گرایی اجتماعی	۲	نساء، ۱۴۱
مصلحت‌گرایی	۱۲	رعد، ۳۷ نساء، ۳۵	پایداری در اجرا	۲	مائده، ۴۴ نساء، ۳۵
عمل‌گرایی	۱۱	اعراف، ۸۷ انعام، ۱۳۴	شایسته‌سالاری	۲	نساء، ۱۰۵
تعهدگرایی	۹	مائده، ۱ نساء، ۵۸	شفافیت‌گرایی	۲	نساء، ۱۴۱ رعد، ۳۷
نظام تشویق و تنبیه	۹	بقره، ۱۱۹ بقره، ۲۱۳	فسادستیزی	۲	نساء، ۱۴۰
امنیت‌گرایی	۶	نساء، ۱۴۱ نور، ۵۵	فطرت‌گرایی	۲	قلم، ۵۲
برابری انسانی	۶	انبیاء، ۱۰۹ مائده، ۴۵	مردم‌داری	۲	ممتحنه، ۷ مائده، ۴۲
جهان‌شمولی	۵	مائده، ۴۲ نمل، ۷۸	نظارت‌پذیری	۲	رعد، ۴۱
عقل‌گرایی	۵	یونس، ۳۵	آرمان‌گرایی اسلامی	۱	جائیه، ۱۶

مدیریت اسلامی

			آل عمران، ۷۵		
مضمون فراگیر	فراوانی	آیات مرتبط	مضمون فراگیر	فراوانی	آیات مرتبط
معنویت‌گرایی الهی	۵	یونس، ۱۰۹ ص، ۲۶	پیشگیری از فساد	۱	آل عمران، ۷۹
مقبولیت مردمی	۵	اعراف، ۸۸ انعام، ۱۳۷	تربیت‌گرایی الهی	۱	انسان، ۲۴
حکمت عملی	۴	شعرا، ۸۳	ظلم‌ستیزی	۱	جاثیه، ۱۹
رعایت سلسله مراتب	۳	یوسف، ۳۹ یوسف، ۸۰			

در میان مضامین فراگیر، مضمون «قانون‌گرایی» دارای بیشترین بسامد است که به‌عنوان نمونه، برای تفصیل بیشتر لیست عناوین مضامین سازمان‌دهنده آن به همراه فراوانی هر یک در جدول ذیل ارائه شده است:

جدول ۶. مضامین فرعی «قانون‌گرایی» در حاکمیت مطلوب

مضمون	فراوانی	مضمون	فراوانی
مرجعیت قانون الهی	۳۹	لوازم حفظ قانون	۲
ویژگی و شرایط حکم	۲۸	مجازات تخلف از حکم	۲
اجرای کامل حکم و قانون	۱۲	منبع حکم	۲
شرط ایمان	۹	اجرای آگاهانه و غیراجباری حکم	۱
پیامد عدم اجرای حکم الهی	۵	امام مدار حکومت اسلامی	۱
رابطه قوانین	۵	جهت‌گیری حاکمیت	۱
نفوذ حکم حاکم	۴	حدود تبعیت از خواست مردم	۱
بازدارندگی قانون	۳	ریشه اختلاف بعد از حکم	۱
حراست از قانون	۳	شاخص حکم و قانون	۱
ضرورت اجرای قانون	۳	شرایط قاضی و قضاوت	۱
ضرورت تبعیت از قانون	۳	شئون حاکم	۱

مضمون	فراوانی	مضمون	فراوانی
تبعیت نوعی معبودیت است	۲	عمل معیار قانون‌مداری	۱
تقدم قانون بر حاکم	۲	عوامل مؤثر در صدور حکم	۱
تمرد از قانون	۲	کارآمدی حکم	۱
چهارچوب تفسیر قانون	۲	معنی حکم	۱
ضرورت ابتدای حکم بر قانون	۲	ملاک ارزیابی جامعه	۱
لحاظ شرایط حکم شونده در وضع و اجرای حکم	۲	منسوخ نشدن احکام الهی	۱
لحاظ شرایط زمانی در وضع و اجرای حکم	۲		

در میان مضامین سازمان‌دهنده ذیل مضمون قانون‌گرایی، «مرجعیت قانون الهی» دارای بیشترین فراوانی است که به‌عنوان نمونه برای تفصیل بیشتر انتخاب گردید.

مرجعیت قانون الهی اولین اصل مدنظر قرآن است که مبنای تمام اصول در حوزه قانون‌گرایی قرار دارد و شاید به تعبیر بهتر بتوان گفت بالاترین اصل در حاکمیت اسلامی از منظر قرآن، مرجعیت قانون الهی است. چرا که تعیین‌کننده جهت حاکمیت و هویت‌بخش آن حاکمیت است. خلاصه نکات ذیل این مضمون که از مجموع مضامین پایه به‌دست آمده به شرح ذیل است:

- هیچ انسانی به تنهایی و به‌صورت مستقل نمی‌تواند مصلحت خویش را فراهم نماید و وحی و قانون الهی تأمین‌کننده نهایی مصلحت همه انسان‌ها است.
- مرجع اصلی هرگونه وضع قانون، حکم و برنامه‌ریزی اجتماعی قانون الهی است و قوانین بشری به تنهایی و بدون اتکا به آن مناسب نخواهد بود.
- همه احکام و قوانین در طول اراده و قانون الهی قرار دارد و در عرض قوانین الهی قانون و حکمی وجود ندارد.
- قوانین الهی (دین) مبنای حل همه اختلافات است و علاوه بر رفع اختلاف جنبه پیش‌گیری نیز دارد.
- حکم خدا و رسول و اولی الامر به‌عنوان احکام بالادستی تمام احکام است.
- تبعیت از حاکمشان واسطه‌ای دارد و محور و مدار تبعیت خداست.
- قوانین غیرالهی باید در طول و ذیل احکام الهی باشد.

۲- مضامین سازمان دهنده

همان‌طور که بالاتر ذکر شد مضامین سازمان‌دهنده دارای ۷۷ عنوان می‌باشد که به همراه فراوانی هر یک در جدول زیر ارائه شده است:

جدول ۷. مضامین سازمان‌دهنده حاکمیت مطلوب

فراوانی	مضمون سازمان دهنده	فراوانی	مضمون سازمان دهنده
۲	تشویق و تنبیه توأمان	۸۶	ویژگی و شرایط حکم
۲	تقدم قانون بر حاکم	۳۹	مرجعیت قانون الهی
۲	تمرد از قانون	۱۶	ویژگی و شرایط حاکم
۲	چهارچوب تفسیر قانون	۱۲	اجرای کامل حکم و قانون
۲	ریشه حکومت	۱۲	حکمرانی عادلانه
۲	سالم‌سازی محیط جامعه	۱۲	شرط حکمرانی
۲	صبر در اجرا	۱۰	وظیفه حاکم و حکومت
۲	ضرورت ابتدای حکم بر قانون	۹	اجرای آگاهانه و غیراجباری حکم
۲	عدالت در مقابل افراط و تفریط	۹	رابطه قوانین
۲	لوازم اجرای حکم	۹	شرط ایمان
۲	معنای عدالت	۹	لحاظ شرایط حکم شونده در وضع و اجرای حکم
۲	منبع حکم	۸	شرایط قاضی و قضاوت
۱	اختیارات حاکم	۸	لحاظ شرایط زمانی در وضع و اجرای حکم
۱	ارزیابی عملکرد حاکم	۸	لوازم صدور حکم حق
۱	ایمان الهی عامل الفت انسانی	۶	پاداش و جزا بر اساس عمل و ضابطه
۱	پاداش و جزا ضمانت اجرای حکم	۶	ضرورت اجرای قانون
۱	تبعیت از غیرخدا	۶	مجازات تخلف از حکم
۱	تفوق دلیل علمی و عقلی بر رأی ظنی	۵	پیامد عدم اجرای حکم الهی

مضمون سازمان دهنده	فراوانی	مضمون سازمان دهنده	فراوانی
		و سلیقه‌ای	
عمل معیار قانون‌مداری	۵	ثبت و ضبط عملکرد جهت ارزیابی و نظارت	۱
معنی حکم	۵	جامعه اسلامی	۱
حدود تبعیت از خواست مردم	۴	جهت‌گیری حاکمیت	۱
شاخص حکم و قانون	۴	ریشه اختلاف بعد از حکم	۱
ضرورت تبعیت از قانون	۴	شرط تبلیغ حکم	۱
ضرورت رعایت عهد و پیمان	۴	ضرورت واگذاری مسئولیت به شایستگان	۱
قانون بدون مجری بی معناست	۴	عدم فراموشی روز حساب	۱
لوازم حفظ قانون	۴	عوامل مؤثر در صدور حکم	۱
مبنای حقانیت حکم	۴	قوانین جامعه	۱
نفوذ حکم حاکم	۴	کارآمدی حکم	۱
بازدارندگی قانون	۳	مسئولیت‌پذیری اعمال	۱
ترجیح جنبه تشویقی بر جنبه تنبیهی حکم	۳	مسئولیت‌پذیری حکم شوندگان	۱
حراست از قانون	۳	مشارکت در شناخت موضوع	۱
شئون حاکم	۳	مشورت سطحی از حکم کردن است	۱
ضرورت رعایت امانت	۳	ملاک ارزیابی جامعه	۱
عوامل مؤثر در حکم	۳	منسوخ نشدن احکام الهی	۱
مقام حکم و قضاوت	۳	نصب‌پذیری حاکم	۱
اختصاص انحصاری حکم به خدا	۲	نظام تنبیه و پاداش	۱
امام مدار حکومت اسلامی	۲	وظیفه حکم شوندگان	۱
پیامد اجرای قانون	۲	ویژگی حق	۱
تبعیت نوعی معبودیت است	۲		

پرسامدترین مضمون سازمان‌دهنده، مضمون «ویژگی و شرایط حکم» با فراوانی ۸۶ مضمون پایه است که نمودار آن به صورت ذیل تصویر شده است:

مسئمت از تسلط غیرمسلمان	استقلال گزایی اجتماعی	ویژگی و شرایط حکم
مسئمت از تسلط مجرمین	امنیت گزایی	
تابع مصالح و مفاسد واقعی باشد	حق گزایی	
مطابق با نظام تکوینی		
عدم اعتبار حکم ظنی		
مبتنی بر دلیل باشد		
دچار وهن اضطراب نباشد	جهانشمولی	
مصون از تحریف و خطا باشد		
لحاظ همه حقوق افراد		
دارای قابلیت اجرا برای همگان	دانش گزایی	
مبتنی بر علم و آگاهی باشد		
مبتنی بر ادله روشن باشد	شفافیت گزایی	
قبل از اجرا برای مردم تبیین شود		
شفاف و بی‌دور از ابهام	عمل گزایی	
ضرورت تعیین مجری و شرایط آن توسط قاتون		
عادلانه باشد	عدالت گزایی	
سرعت عمل در اجرا		
تبعیض آمیز نباشد		
تسویه‌دهنده حق و باطل باشد		
مانع درگیری و تنش شود		
رافع اختلاف باشد	فطرت گزایی	
عدم امکان بهره‌گیری هم‌زمان از تحقق و عدم تحقق آن		
ضرورت ابتنا بر فطرت انسانی	عقل گزایی	
مبتنی بر حسن و قبح ذاتی اعمال باشد		
مبتنی بر مقدمات عقلی باشد	مشارکت مردمی	
ضرورت مشارکت مردم در اجرا		
عدم امکان تعلیق حکم بعد از اتمام حدیث	قانون گزایی	
قاتون باید تکمیل‌کننده قوانین قبلی باشد		
ضرورت ابلاغ عمومی حکم قبل از اجرا		
جامع اطراف و مانع اغیار باشد		
جنبه سلبی و ایجابی توأمان داشته باشد	مسئولیت پذیری	
قاتون جدید عطف به سابق نمی‌شود		
رعایت اصل پاسخگویی و مسئولیت‌پذیری در صدور حکم	مشروعیت	
وضع انحصاری حکم توسط صاحب حق		
حکم باید باعث تقرب به خدا شود	معنویت گزایی	
اصالت فعالیت اقله‌ای برای پذیرش احکام		
مقبولیت حکم میان حکم‌شوندگان	مقبولیت	

نمودار ۳. ویژگی و شرایط حکم در قرآن کریم

در گام بعدی برای تعریف حاکمیت اسلامی از منظر قرآن کریم لازم بود تا ارکان تعریف این مفهوم احصا گردد. یکی از راه‌ها که امکان مقایسه با سایر تعاریف موجود را فراهم می‌کند استخراج جنس و فصل این تعاریف است. بر این اساس و با توجه به برخی تحقیقات مشابه در این زمینه (حجازی‌فر، ۱۳۹۷) و بررسی حدود ۱۱ تعریف در این رابطه، جنس تعاریف ارائه شده عبارت است از:

- قواعد
- رهبری و توزیع قدرت
- مشارکت و ارتباط نقش‌آفرینان
- اهداف حاکمیت

مؤلفه‌های استخراج شده ذیل موضوع حکم در آیات قرآن و بر اساس ارکان تعریف حاکمیت به شکل زیر ساماندهی می‌گردد:

جدول ۸. ارتباطدهی مضامین فراگیر با مؤلفه‌های تعریف حاکمیت

مضمون فراگیر	مؤلفه تعریف حاکمیت	مضمون فراگیر	مؤلفه تعریف حاکمیت
قانون‌گرایی	قواعد	مردم‌سالاری	مشارکت و ارتباط نقش‌آفرینان
عدالت‌گرایی	قواعد، اهداف حاکمیت	مسئولیت‌پذیری	رهبری و توزیع قدرت
مشروعیت	رهبری و توزیع قدرت	مشارکت مردمی	مشارکت و ارتباط نقش‌آفرینان
دانش‌گرایی	مشارکت و ارتباط نقش‌آفرینان	وحدت‌گرایی	رهبری و توزیع قدرت
حق‌گرایی	قواعد	استقلال‌گرایی اجتماعی	قواعد
مصلحت‌گرایی	قواعد	پایداری در اجرا	رهبری و توزیع قدرت
عمل‌گرایی	قواعد	شایسته‌سالاری	رهبری و توزیع قدرت

مؤلفه تعریف حاکمیت	مضمون فراگیر	مؤلفه تعریف حاکمیت	مضمون فراگیر
قواعد	شفافیت‌گرایی	قواعد	تعهدگرایی
رهبری و توزیع قدرت	فسادستیزی	قواعد	نظام تشویق و تنبیه
قواعد	فطرت‌گرایی	اهداف حاکمیت	امنیت‌گرایی
مشارکت و ارتباط نقش آفرینان	مردم‌داری	اهداف حاکمیت	برابری انسانی
رهبری و توزیع قدرت	نظارت‌پذیری	قواعد	جهان‌شمولی
اهداف حاکمیت	آرمان‌گرایی	قواعد	عقل‌گرایی
رهبری و توزیع قدرت	پیشگیری از فساد	قواعد، رهبری و توزیع قدرت	معنویت‌گرایی
اهداف حاکمیت	تربیت‌گرایی	مشارکت و ارتباط نقش آفرینان	مقبولیت
مشارکت و ارتباط نقش آفرینان	ظلم‌ستیزی	رهبری و توزیع قدرت	رعایت سلسله مراتب

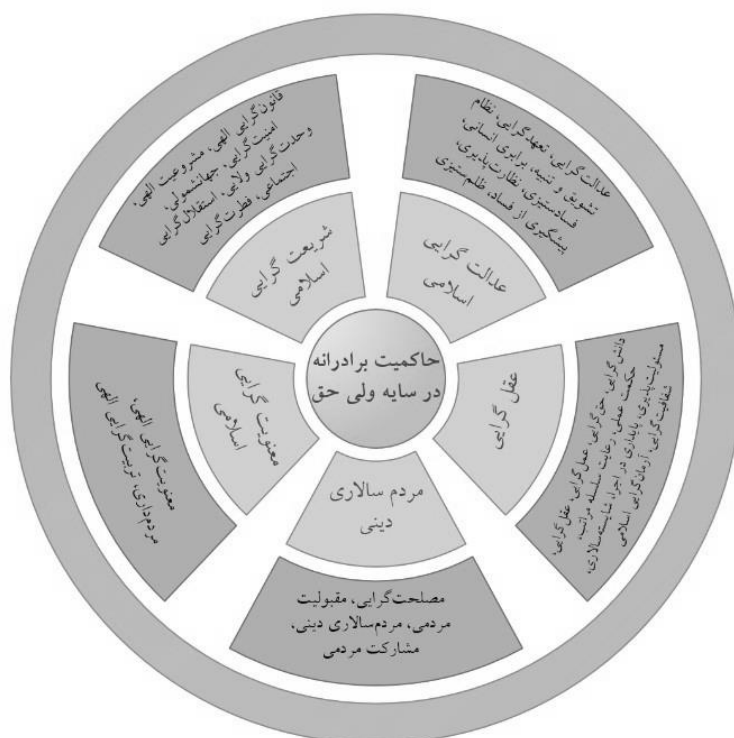
باتوجه به ابعاد و مؤلفه‌های احصا شده از قرآن و ساماندهی آن بر اساس مؤلفه‌های تعریف حاکمیت - مندرج در جدول فوق - می‌توان حاکمیت از منظر قرآن را این‌گونه تعریف نمود:

تعیین، اعمال و کاربرد قواعد شریعت‌مدار، جهان‌شمول، هدایت‌کننده، عملگرا، شفاف و مبتنی بر فطرت، عقلانیت، معنویت و عدالت با رعایت مصالح همه اقشار جامعه و با مشارکت فعال همه نقش آفرینان با تکیه بر دانش و اختیار حول محور حاکم مشروع شایسته (قانون‌شناس و مهذب) برای تحقق امنیت، عدالت، رشد جامعه انسانی و تحقق آرمان تمدن اسلامی

مدل نهایی پژوهش

برای استحصال این مدل پس از کدگذاری سه مرحله بر اساس روش تحلیل مضمون ۳۳ مؤلفه در لایه مضمون فراگیر استخراج گردید. سپس با تکیه به تعاریف هر مؤلفه و شباهت و تفاوت این

مؤلفه‌ها، ۵ بعد شریعت‌گرایی اسلامی، عدالت‌گرایی اسلامی، عقل‌گرایی، مردم‌سالاری دینی و معنویت‌گرایی اسلامی احصا شد. مدل نهایی پژوهش را می‌توان در قالب نمودار ذیل ترسیم کرد:

نمودار ۴. ابعاد و مؤلفه‌های حاکمیت مطلوب در قرآن کریم

همان‌طور که در نمودار دیده می‌شود، سبک مطلوب حاکمیت بر اساس قرآن کریم «حاکمیت برادرانه در سایه ولی حق» عنوان‌گذاری گردید. در حاکمیت برادرانه در سایه ولی حق در اسلام، حاکمیت شریعت بجای حاکمیت قانون مطرح می‌شود که نشانگر «حاکمیت قانون الهی» است. به سخن دیگر، در وضع قواعد منشاء و مصدر قانون‌گذاری خواست خداوند (شریعت الهی) است. بعد عدالت‌گرایی اسلامی ناظر بر جهت‌گیری مسیر در وضع و اعمال قواعد است که باید با نظارت و ایجاد تعهد از فساد، تبعیض و بی‌عدالتی جلوگیری نمود.

بعد معنویت‌گرایی در حاکمیت «برادرانه در سایه ولی حق» بر رعایت اخلاقیات در مرحله وضع و اعمال قواعد تأکید داشته و به مثابه روح حاکم بر حاکمیت اسلامی است و بعد عقل‌گرایی که بر دانش و آگاهی، رعایت سلسله مراتب، شفافیت و شایسته‌سالاری تأکید دارد به مثابه موتور و نیروی محرکه برای حرکت در مسیر حاکمیت برادرانه قابل تصور خواهد بود. و در نهایت بعد مردم‌سالاری دینی به عنوان سنگ آسیاب و اصلی‌ترین تکیه‌گاه در حاکمیت اسلامی خواهد بود.

نتیجه‌گیری و پیشنهادها

در این مقاله ابتدا با مروری بر ادبیات موضوع حاکمیت خوب، خاستگاه طرح این نظریه بررسی گردید. در گام بعدی برخی تعاریف حاکمیت از منظر نهادها و سازمان‌های بین‌المللی و سیرتطور مفهوم آن در گذر از پارادایم‌های مختلف مدیریت مطمح نظر قرار گرفت. طبعاً هر یک از این تعاریف مواردی را به عنوان مؤلفه‌های حاکمیت خوب احصاء نموده‌اند.

از آنجا که این نظریه خاستگاه هنجاری خاصی داشته و علی‌رغم سیرتطور مفهومی هنوز هم نمی‌تواند مبنای یک نظریه جهان‌شمول قرار گیرد، قرآن به عنوان کتابی جهانی برای همه اعصار و همه افراد بشر مبنای استخراج الگوی حاکمیت مطلوب قرار گرفت.

طبعاً در این زمینه تحقیقات بومی متناسب با هنجارهای دینی دیگری صورت گرفته بود لکن عموماً به منابعی غیر از قرآن تکیه داشته و در موارد محدودی (۲ مورد) که قرآن منبع استناد بوده است فاقد رویکرد مستقل ایجابی برای ارائه الگوی جایگزین بوده و تلاش شده است تا با استخراج مؤلفه‌های حاکمیت بد (حاکمیت فرعونی)، نقطه مقابل آن (حاکمیت مطلوب) را بازسازی نماید و در نهایت موفق به استخراج ۱۱ مؤلفه شده است. (سپهوند و دیگران، ۱۳۹۸، ۹۱) بر این اساس گستره آیات مورد بررسی محدودتر و زاویه مواجهه با این مسئله متفاوت بوده است.

در تحقیق دیگر نیز صرفاً با بررسی ۳ اصل فراگیر حاکمیت خوب یعنی قانون، شفافیت و مسئولیت (پاسخگویی) در قرآن، عدم تعارض آن با آیات قرآن را نتیجه‌گیری کرده و بیان نموده است که اصول حاکمیت مطلوب در قرآن تنها سعادت دنیوی را مدنظر قرار نداده است. (کردنژاد،

۱۳۹۵، ۳۰۸)

در این پژوهش علاوه بر اتخاذ رویکرد ایجابی برای ارائه الگوی جایگزین تلاش شده تا جامعیت قابل توجهی در شناسایی آیات به صورت هدفمند ایجاد گردد و بیش از ۱۰ درصد آیات قرآن مورد بررسی قرار گیرد. از سوی دیگر در مواجهه با آیات قرآن تمام تلاش پژوهشگران بر این قرار گرفته تا تأثیر حداقلی از ادبیات موجود گرفته و حتی در عنوان‌گذاری مفاهیم استخراجی نیز گریز برداری صورت نگیرد.

در سوی دیگر این مقایسه و بررسی می‌توان مدعی شد که از ممیزات الگوی حاکمیت مطلوب در قرآن در مقایسه با مدل‌های معمول غربی، عدم اکتفای صرف به ویژگی‌ها و بایسته‌های وضع و اعمال قواعد است. در مدل حاکمیت مطلوب از منظر قرآن علاوه بر حکم، اختصاصاتی را برای حاکم و حکم‌شونده به‌عنوان تضمین‌کننده تحقق حاکمیت مطلوب در جامعه در نظر گرفته به نحوی که اساساً جز حاکمی با شرایط مشخص امکان تحقق کامل قواعد مطلوب را دارا نخواهد بود.

از سوی دیگر توجه به بعد هنجاری مدل حاکمیت خوب و تکیه بر مبانی اومانیستی و سکولار مانع از جامعیت آن و قابلیت کاربردی در کشورهای اسلامی خواهد شد. بر این اساس پیشنهاد می‌شود که با تکمیل و تنقیح مدل به‌دست آمده و تعیین نماگرهای مرتبط با هر مؤلفه، از سوی مراجع ذیصلاح به‌عنوان قرائت رسمی برای سنجش کیفیت حاکمیت مطلوب در کشورهای اسلامی قرار گیرد.

فهرست منابع

قرآن کریم

- بردبار، غلامرضا و ضرابی زاده، شیما و صالحی، طاهر؛ (۱۳۹۴). ارائه الگوی حکمرانی خدامدار، فصلنامه مدیریت اسلامی، سال ۲۳، شماره ۲
- بیگی نیا، عبدالرضا؛ صفری، سعید؛ مرشدی زاده، علی و پولادری، عبدالحمید (۱۳۹۱). شناسایی و اولویت‌بندی شاخص‌های حکمرانی خوب، چشم‌انداز مدیریت دولتی، شماره ۱۲
- ثنائی فر، محمد (۱۴۰۰). تبیین حاکمیت مطلوب در قرآن کریم، رساله دکتری مدیریت دولتی، موسسه عالی آموزش و پژوهش مدیریت و برنامه‌ریزی
- حجازی فر، سعید و رهنورد، فرج اله و لطیفی، میثم و طاهرپور کلاتری، حبیب الله (۱۳۹۶). بررسی مطالعات حاکمیت اسلامی در ایران با استفاده از روش فراترکیب، مدیریت سازمان‌های دولتی، شماره ۱
- سالارزهی، حبیب‌الله و ابراهیم‌پور، حبیب (۱۳۹۱). بررسی سیر تحول در پارادایم‌های مدیریت دولتی: از پارادایم مدیریت دولتی سنتی تا پارادایم حاکمیت خوب، نشریه مدیریت دولتی، شماره ۹.
- سپهوند، رضا و صالحی، حسن و فرقانی، یونس (۱۳۹۸). تبیین استعاره الگوی حاکمیت در بیان قرآن کریم، فصلنامه مدیریت اسلامی، سال ۲۷، شماره ۲
- طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۷۴). المیزان فی تفسیر القرآن، مترجم: سید محمد باقر موسوی همدانی، دفتر انتشارات اسلامی جامعه‌ی مدرسین حوزه علمیه قم.
- عیوضی، محمدرحیم، مرزبان، نازنین و صالحی، معصومه (۱۳۹۶). از بررسی حکمرانی خوب تا الگوی حکمرانی پایدار، فصلنامه راهبرد، سال بیست و ششم، شماره ۸۵
- فضل بن حسن طبرسی (۱۳۷۲). مجمع‌البیان، انتشارات ناصر خسرو
- فضل بن حسن طبرسی (۱۳۷۵). تفسیر جوامع الجامع، آستان قدس رضوی.
- قرائتی، محسن (۱۳۸۸). تفسیر نور، مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن، ۱۳۸۸
- کردنژاد، نسرین؛ (۱۳۹۵). بررسی اصول حکمرانی مطلوب در قرآن و حقوق عمومی، رساله دکتری الهیات، دانشگاه قم
- گرچی، محمدرضا (۱۳۹۶). حکومت‌داری و حکمرانی خوب، فصلنامه چالش‌های جهان، سال سوم، شماره اول
- لسانی فشارکی، محمدحسین و مرادی زنجانی، حسین (۱۳۹۱). روش تحقیق موضوعی در قرآن کریم، بوستان کتاب.
- لطیفی، میثم (۱۳۹۰). روش‌شناسی راهبردهای تدبیر در قرآن کریم، استقرایی از پژوهش‌های میان‌رشته‌ای مدیریت اسلامی در دهه اخیر، اندیشه مدیریت راهبردی، ش ۲.

- مته کایر، آنه (۲۰۰۴). حاکمیت، مترجمان: ابراهیم گلشن و علی آدوسی (۱۳۸۶)، موسسه عالی آموزش و پژوهش مدیریت و برنامه‌ریزی.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۱). تفسیر نمونه، دارالکتب اسلامی.
- نادری، محمدمهدی (۱۳۹۰). حاکمیت خوب، معرفی و نقد اجمالی، اسلام و پژوهش‌های مدیریتی، شماره ۱.
- Bovaird, T. and Löffler, E. (2009). **Public Management and Governance**, N.Y.: Routledge.
- Feeny, D. (1993). The Demand for and Supply of Institutional Arrangements, in Vincent Ostrom et al. (eds.), **Rethinking Institutional Analysis and Development: Issues, Alternatives and Choices**, San Francisco: ICS Press.
- Hyden, G. (1999). **Governance and Reconstitution of Political Order**, in Richard Joseph (ed.), *State, Conflict and Democracy in Africa*, Boulder, CO: Lynne Rienner.
- Kaufmann, D., Kraay, A. Mastruzzi, M. (2006). Governance Matters VI: Aggregate and Individual Governance Indicators 1999-2006. Presented at: <http://www.govindicators.org>.
- Rhodes, R. A. W. (1996). The New Governance: **Governing without Government**, *Political Studies*, XLIV, 652-667.
- Rhodes, R. A. W. (1997). *Understanding Governance: Policy Networks, Governance, Capacity, Reflexivity and Accountability*, Buckingham: **Open University Press**.
- Stoker, G. (1998). 'Public private partnerships and urban governance', in Pierre, J (ed) *Partnerships in Urban Governance: European and American Experience*, Macmillan, Basingstoke, pp34-51.
- Weiss, Thomas G. (2000). Governance, Good Governance and Global Governance: **Conceptual and Actual**, *Third World Quarterly*, 21(5), p. 795.
- World Bank(1989). *Subabaran Africa: from Crisis to Sustainable Growth*, Washington DC.
- World Bank (1992). **Governance and Development**, Washington D.C.

